XORAZM VILOYATI DEHQONCHILIK TERMINLARIDA FONETIK HODISALAR

Isayeva Rayxona Xushnudbek qizi,
Ajiniyoz nomidagi NDPI Ellikqal’a fakulteti
O‘zbek tili va adabiyoti bakalavr ta’lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
E-mail: isayevarayhona07@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Xorazm viloyatida qo‘llaniladigan dehqonchilik terminlarining fonetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Bunda Xorazm shevasida uchraydigan unli va undosh tovushlarning o‘zgarishi, tovush tushishi, assimilatsiya kabi fonetik hodisalar dehqonchilik terminlari misolida ko‘rib chiqildi. Shuningdek, ushbu terminlarning adabiy til bilan o‘zaro munosabati hamda hududiy shevaning til tizimidagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritildi. Tadqiqot natijasida Xorazm shevasidagi dehqonchilik terminlari fonetik jihatdan o‘ziga xos bo‘lib, ular xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi hamda madaniy an’analari bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlandi. Ushbu tadqiqot dialektologiya, terminologiya hamda o‘zbek tilining hududiy variantlarini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar. *Xorazm shevasi, dehqonchilik terminlari, fonetik hodisalar, assimilatsiya, tovush almashuvi, tovush tushishi, o‘zbek dialektologiyasi, hududiy shevalar, terminologiya.*

Аннотация. *В данной статье анализируются фонетические особенности сельскохозяйственных терминов, используемых в Хорезмском регионе. В статье на примере сельскохозяйственных терминов рассмотрены фонетические явления, такие как изменения гласных и согласных, выпадение звуков и ассимиляция в хорезмском диалекте. Также научно обоснована связь этих терминов с литературным языком и роль регионального диалекта в языковой системе. В результате исследования установлено, что сельскохозяйственные термины в хорезмском диалекте фонетически уникальны и тесно связаны с историческим опытом, образом жизни и культурными традициями народа. Данное исследование имеет важное научное значение в изучении диалектологии, терминологии и региональных вариантов узбекского языка.*

Ключевые слова. *Хорезмский диалект, сельскохозяйственные термины, фонетические явления, ассимиляция, изменение звуков, выпадение звуков, узбекская диалектология, региональные диалекты, терминология.*

Abstract. *This article analyzes the phonetic features of agricultural terms used in the Khorezm region. In this article, phonetic phenomena such as vowel and consonant changes, sound drop, and assimilation in the Khorezm dialect were considered using the example of agricultural terms. Also, the relationship of these terms with the literary language and the role of the regional dialect in the language system were scientifically elucidated. As a result of the study, it was found that agricultural terms in the Khorezm dialect are phonetically unique and are closely related to the historical experience, lifestyle, and cultural traditions of the people. This study is of significant scientific importance in the study of dialectology, terminology, and regional variants of the Uzbek language.*

Keywords. *Khorezm dialect, agricultural terms, phonetic phenomena, assimilation, sound change, sound drop, Uzbek dialectology, regional dialects, terminology.*

Kirish. Xorazm viloyati O‘zbekistonning qadimiy hududlaridan biri bo‘lib, bu yerda asrlar davomida rivojlangan dehqonchilik an’analari mavjud. Dehqonchilik bilan bog‘liq terminlar xalq tilining eng qadimiy qatlamlaridan biri hisoblanadi. Mazkur terminlar ko‘pincha hududiy shevalarda o‘ziga xos fonetik shaklda qo‘llanadi.

Xorazm shevasi o‘zbek tilining muhim dialektlaridan biri bo‘lib, u fonetik, leksik va grammatik jihatdan adabiy tildan ayrim farqlarga ega. Ayniqsa, fonetik tizimda turli tovush o‘zgarishlari, tovush tushishi, assimilatsiya kabi hodisalar keng uchraydi. Bu hodisalar ko‘pincha og‘zaki nutqda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Xorazm shevalarini o‘rganish, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan bo‘lib, ushbu davr Xorazm shevalari haqida ma‘lumotlar xorijiy olimlar tomonidan berilgan. Xorazm shevalari haqidagi ilk ma‘lumotni 1865 yilda nemis tilshunos olimi Y.Budens o‘zining — “Xiva tatarchasi” [1] nomli maqolasida beradi.

O‘zbek shevalarini o‘rganish va ularni ilmiy jihatdan tasniflashda, xususan Xorazm shevalarini tadqiq etishda Y.D. Polivanovning hissasi beqiyosdir.

Y.D.Polivanov o‘zining — “Shovot rayoni Qiyot Qo‘ng‘irot qishlog‘ining shevasi” nomli maqolasida [2] Xorazm shevalarini uchga: 1) Janubiy Xorazm shevalari, 2) Shimoliy Xorazm (— “ǯ”lovchi) shevalari, 3) O‘rta Xorazm (— “j” lovchi) shevalariga bo‘ladi

F.Abdullayev o‘zining — “O‘zbek tili Xorazm shevalarining fonetikasi” mavzusida doktorlik dissertatsiyasida Xorazm shevalarini 2 guruhga ya’ni O‘g‘uz va Qipchoq guruhiga ajratadi.[3]

Tadqiqot metodologiyasi. Xorazm shevasining fonetik xususiyatlari

O‘zbek tilining hududiy shevalari fonetik jihatdan turli xususiyatlarga ega. Xorazm shevasi ham o‘ziga xos fonetik tizimga ega bo‘lib, unda tovushlarning talaffuzi, almashinuvi va qisqarishi kabi jarayonlar kuzatiladi. Xorazm shevasining shakllanishida tarixiy, geografik hamda etnik omillar muhim rol o‘ynagan. Ushbu shevada turkman tilining ham ma’lum darajada ta’siri kuzatiladi.

Xorazm shevasida quyidagi fonetik xususiyatlar keng tarqalgan:

Unli tovushlarning almashinuvi-bu so‘z o‘zagi va qo‘shimcha o‘rtasidagi fonetik moslashuvdir. Undoshlar almashinuvidan farqli o‘laroq, unlilar almashinuvi hozirgi o‘zbek adabiy tili imlosida (yozuvda) kamroq aks etadi va ko‘proq shevaviy

xususiyatga ega. Biroq, uyqu, sanoq kabi so‘zlarda bu o‘zgarishlar adabiy me’yor sifatida qat'iylashgan.

Undosh tovushlarning o‘zgarishi-tilning tejamkorlik va talaffuz qulayligi qonuniyatiga bo‘ysunadigan jonli jarayondir. Bu hodisa so‘z o‘zagi va qo‘shimchaning o‘zaro moslashishini ta’minlaydi. Yozuvda asosan k/g va q/g‘ almashinuvlari qat’iy imlo qoidasi sifatida aks etadi, qolgan o‘zgarishlarning aksariyati esa ko‘proq og‘zaki nutq (talaffuz) bilan bog‘liqdir.

Tovush tushishi-tilning tejamkorlik qonuniyatiga asoslangan fonetik hodisa bo‘lib, u asosan so‘z o‘zagining ixchamlashishiga xizmat qiladi. Bu qoida o‘zbek tili imlosida qat’iy belgilangan: agar tovush talaffuzda tushsa, u yozuvda ham aks etishi shart (masalan, og‘izi emas, og‘zi deb yoziladi).

Assimilatsiya hodisasi-tovushlarning bir-biriga “yuqishi” natijasida yuzaga keladigan moslashuvdir. U nutqning ravonligini ta’minlaydi. O‘zbek tilida aksariyat assimilatsiya hodisalari faqat og‘zaki nutqqa xos bo‘lib, yozuvda so‘zning asliga (etimologiyasiga) sodiq qolinadi.

Dehqonchilik terminlarining til tizimidagi o‘rni

Dehqonchilik terminlari xalqning ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan leksik birliklar hisoblanadi. Ular yerga ishlov berish, ekin ekish, sug‘orish, hosil yig‘ish kabi jarayonlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

O‘zbek tilida dehqonchilik terminlari juda qadimiy tarixga ega. Bu terminlar ko‘pincha xalqning kundalik hayoti bilan bog‘liq bo‘lgani sababli og‘zaki nutqda faol qo‘llaniladi.

Xorazm (Hazorasp) hududida qo‘llaniladigan dehqonchilik terminlari orasida quyidagi birliklar keng uchraydi:

Belkurak-bel
Ketmon -katman
Borona-tarsyavo
Bog‘ -atiz
O‘g‘it -dars
O‘roq -o‘raq
Arra-bichqi
Bolg‘a-bolta
Ariq-salma

Mazkur terminlar nafaqat dehqonchilik faoliyatini ifodalaydi, balki xalqning tarixiy tajribasi va madaniy an’analarini ham aks ettiradi. Bundan tashqari bu yerda faqatgina fonetika hodisalarni emas, balki shevaga xos so‘zlarni ham ko‘rishimiz mumkin. Har bir hududni o‘ziga xos dehqonchilik terminlari mavjud.

Dehqonchilik terminlarida unli tovush o‘zgarishlari

1. Unli tovushlar almashinuvi (Lablanish va Torayish)

Xorazm shevasida adabiy tildagi a unlisining o yoki o‘ ga, shuningdek, o‘ unlisining u ga almashishi asosiy hodisadir:

Ketmon → Katman: Bu yerda e → a almashinuvi yuz bergan. Bu qadimiy turkiy tildagi shaklga yaqinroq talaffuzdir.

O‘roq → O‘raq: Adabiy tildagi o → a almashinuvi. Xorazmda ko‘pincha so‘z oxiridagi bo‘g‘inlar ochiqroq talaffuz qilinadi.

Pomidor → Pamidor: Rus tilidan kirgan so‘zdagi o tovushi Xorazm shevasida a ga almashgan (o → a).

Traktor → Traxtir: Bu yerda ikkita hodisa bor: o → i (unli almashinuvi) va k → x (undosh almashinuvi)

2. Undosh tovushlar almashinuvi

Talaffuzni yumshatish yoki sheva an’anasiga ko‘ra undoshlarning o‘zgarishi:

Sug‘orish → Suvarish: Bu yerda g‘ → v almashinuvi yuz bergan. Bu o‘g‘uz lahjalariga xos eng xarakterli belgidir (masalan: sovuq — savuq/savux).

Traktor → Traxtir: So‘z o‘rtasidagi portlovchi k tovushi sirg‘aluvchi x tovushiga aylangan (k → x).

3. Leksik almashinuv (So‘z almashishi)

Ayrim misollaringizda fonetik o‘zgarish emas, balki bir tushunchani anglatuvchi so‘zning butunlay boshqa so‘z bilan berilishi (leksik variantlar) kuzatiladi:

Miniral o‘g‘it → Dars: Bu sof leksik hodisa. Xorazmda o‘g‘it (oziqa) ma’nosida "dars" so‘zi qo‘llaniladi.

Arra → Bichqi: Bu yerda ham so‘z almashgan. "Bichqi" so‘zi "bichmoq" (kesmoq) fe’lidan olingan qadimiy so‘zdir.

Haydash → Ag‘darish: Dehqonchilikda yer haydash jarayoni yerni ag‘darish bo‘lgani uchun "ag‘darish" so‘zi sinonim sifatida ishlatiladi.

Tom → Uchak: Xorazmda uyning usti yoki tom qismi "uchak" deb ataladi.

Bog‘ → Atiz: Adabiy tilda "atiz" (paykal) ko‘proq ekin maydonini, "bog‘" esa daraxtzorni bildiradi. Shevada bu tushunchalar maydon mazmunida qo‘llanilishi mumkin.

Tahlil Jadvali

Adabiy til	**Xorazm (Hazorasp)**	**Hodisa turi**	**Izoh**
Ketmon	*Katman*	*Fonetik (e → a)*	*Unli almashinuvi*
Sug‘orish	*Suvarish*	*Fonetik (g‘ → v)*	*Undosh almashinuvi*
O‘roq	*O‘raq*	*Fonetik (o → a)*	*Unli almashinuvi*
O‘g‘it	*Dars*	*Leksik*	*Butunlay boshqa so‘z*
Arra	*Bichqi*	*Leksik*	*Qadimiy turkiy so‘z*

Hazorasp shevasi o‘g‘uz lahjasiga xos bo‘lgan “v” lashish (suvarish) va unlilarni kengroq talaffuz qilish (a, e almashishlari) xususiyatlarini saqlab qolgan. Shuningdek, dehqonchilik terminologiyasida adabiy tildan farq qiluvchi, o‘tmishda qo‘llanilgan sof turkiy so‘zlar (bichqi, uchak, dars) hamon faol qo‘llanilmoqda.

Xulosa. Xorazm viloyatida qo‘llaniladigan dehqonchilik terminlari o‘zining boyligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ushbu terminlar hududiy sheva ta’sirida fonetik jihatdan o‘ziga xos shaklda qo‘llanadi.

Xorazm shevasida dehqonchilik terminlarida turli fonetik hodisalar uchraydi. Bu hududiy nutqning tabiiy rivojlanishi natijasida shakllangan bo‘lib, ular xalq tilining tarixiy taraqqiyoti va madaniy tajribasini aks ettiradi. Dehqonchilik terminlarini o‘rganish o‘zbek dialektologiyasi va terminologiyasi uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Budenz József. Khivai tatárság // Nyelvtudományi közlemények. A Magiak Tudományos Akadémia Nyelvtudományi bizottsága. Negyedik kötet. – Pesten, 1865.
2. Поливанов Е.Д. Говор кишлака Кият-Конграт Шаватского района, сб. научных трудов / УзНИИКС, 1934, том 1, вып. II.
3. Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров узбекского язык. Дисс... фил. н. Ташкент, 1961.